

ERIK HOBSBAUM, KOMUNISTA KOJI JE OBJASNIO ISTORIJU

Erik Hobsbaum je bio historičar i komunista. Prvi poziv mu je doneo veliki uspeh. Kad je umro 2012, u devedeset petoj godini, gotovo sve njegove knjige i dalje su bile u štampi, tekstovi su mu bili prevedeni na više od pedeset jezika, a govori u njegovu slavu održani su širom sveta. Iza sebe je ostavio zadivljujući opus, čiji je deo i vrlo čitana tetralogija koja se proteže od 1789. do 1991, kao i vokabular koji je doneo revoluciju u proučavanju moderne istorije: „izmišljanje tradicije“, „primitivni pobunjenici“, „opšta kriza“ sedamnaestog veka, „dvostruka revolucija“, „dugi devetnaesti vek“ i „kratki dvadeseti vek“.

Njegov drugi poziv nije imao tako dobar ishod. Hobsbaum se pridružio Komunističkoj partiji 1936. i ostao u njoj pedesetak godina. Ne samo da je stvar kojoj je posvetio život nestala u sramoti, već će i đubre koje obećavala da će počistiti s pozornice – etnički i nacionalni šovinizam – u dogledno vreme ponovo pokušati da se izbori za legitimitet. Još je 1990. Hobsbaum predvideo kako će raspad Sovjetskog Saveza ubrzati sile „zamrznute već sedamdeset godina“. On je sagledao posledice tog raspada manje kao izneveravanje vlastitih nada, a više kao kodu „najubistvenijem stoleću“ u istoriji, koje je, u Evropi, donelo obnovu torture, svesnog pokolja miliona ljudi, propast državnih struktura i eroziju normi socijalne solidarnosti.

„Gubitnici su“, rekao je jednom Hobsbaum, „najbolji historičari.“ No, ako je Hobsbaumova sudbina i bila da uživa u intelektualnom uspehu dok proživljava političku propast, to iskustvo je možda bilo plodonosnije nego što je on to poimao. Ono mu je dalo trajnu istorijsku temu – borbu političara i političarki da se domognu krova sveta, kao i ekonomske sile koje su ih nadvladavale. Kao i kod svih velikih historičara, ironija je bila Hobsbaumov potpis, okretanje kola sreće njegovo mastilo. Razlog je bio jednostavan: „Ništa... ne može da izoštri um historičara kao poraz.“ Imao je sreće što ih je doživeo tako mnogo.

Hobsbaumov biograf, Ričard Evans, jedan je od najistaknutijih britanskih historičara i autor impresivne trilogije o nacističkoj Nemačkoj. Poznao je Hobsbauma veoma dugo, premda „ne blisko“, i imao neograničen pristup njegovim javnim i ličnim dokumentima. Nijednom od njih dvojice to nije dobro poslužilo. Više nalik nabacanim podacima nego biografiji, knjiga *Erik Hobsbaum: život u istoriji* (*Eric Hobsbawm: A Life in History*) prepuna je beznačajnih pojedinosti, poput itinerara s Hobsbaumovih putovanja, koji se protežu do njegovih tinejdžerskih dana, prepričanih do poslednjeg detalja. Podrivaju je i greške: Barbara Erenrajk nije biograf Rose Luksemburg, niti je Salvador Aljende bio komunista. Biografija ima osamsto stranica zato što je Hobsbaum „živeo veoma dugo“, saopštava nam Evans, a on je želeo da „pusti Erika da ispriča svoju priču vlastitim rečima što je više mogu-

će". Ali, kad se približimo dvestotoj stranici, a Hobsbaum tek što je završio fakultet, postaje jasno da problem nije Hobsbaumova dugovečnost i rasprisanost, već odsustvo selekcije kod njegovog biografata.

Umesto pronicljivih analiza Hobsbaumovih knjiga, iščitanih spram promena u posleratnoj politici i kulturi, Evans posvećuje stranice natezanju oko ugovora, tantijema, prevođa i prodaje. Ti izbori su opravdani, u jednom slučaju, relevantnom dragocenošću – nakon Hladnog rata, antikomunistički vetrovi koji su duvali iz Pariza sprečili su da se prevod Hobsbaumovog bestselera *Doba ekstrema* pojavi na francuskom tržištu – a u drugom nagrađeni pravim draguljem – Hobsbaum se raspitivao kod svog agenta da li je „moguće obznaniti“ *Doba ekstrema*, koje je izašlo 1994, „i objaviti odlomke iz njega na INTERNETU (međunarodna računarska mreža)“. Osim toga, Evansovi osvrti na izdavačku industriju funkcionišu uglavnom kao omaž Trolopovoj izreci: „Oduzmite engleskim autorima njihova autorska prava i vrlo uskoro ćete Engleskoj oduzeti njene autore.“

Neminovno, Evans je u senci Hobsbaumovih živopisnih memoara *Interesantna vremena*. Naslov se odnosi na čuvenu kletvu, navodno kinesku: „Dabogda živeo u zanimljivim vremenima.“ Hobsbaum se rodio u egipatskoj Aleksandriji 1917, pet meseci pre Boljševičke revolucije. Dve godine kasnije, njegova porodica se preselila u Beč, koji se u memoarima opisuje kao osiromašena prestonica velikog carstva, pripojena, nakon propasti imperije, omalenoj provincijalnoj republici velike lepote, koja nije verovala da treba da postoji. Otac mu je umro 1929, a majka 1931. Ostavši siročić sa četrnaest godina, Hobsbaum se preselio u Berlin, gde je živeo kod rodbine.

Posrnula ekonomija i rađanje fašizma odveli su knjiškog tinejdžera ka komunizmu. Hobsbaum je počeo da se priprema za odbranu od nacista i da se s mukom probija kroz Marksa. (U sedamnaestoj godini, sa žaljenjem je primetio da nije dovoljno čitao Marksa; do tog trenutka je, primećuje Evans, već progutao prvi tom *Kapitala*, *Bedu filozofije*, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* i *Klasne borbe u Francuskoj*.) Kad su nacisti došli na vlast, preselio se u Britaniju. Pošto je završio osnovne i postdiplomske studije na Kembridžu i obezbedio sebi mesto predavača na Koledžu Birkbek, počeo je da živi bajnim životom u Londonu, gde je odlazio na zabave koje je organizovao pozorišni kritičar Kenet Tajnan, a posećivali ih A. Dž. Er, Robin Blekbern i Lajza Mineli.

Ali *Interesantna vremena* imaju drugo, neplanirano značenje. Hobsbaum je bio opsednut dosadom; njegovo iskustvo dosađivanja pojavljuje se najmanje dvadeset sedam puta u Evansovoj biografiji. Da nije bilo Marksa, govori nam Hobsbaum, u jednoj knjizi eseja, on nikad ne bi „razvio bilo kakvo posebno zanimanje za istoriju“. Taj predmet je bio suviše jednoličan. Britanski pisac Adam Filips opisuje dosadu kao „stanje privremenog iščekivanja u kojem je sve započeto i ništa ne počinje“. Više nego želju za uzbuđenjem, dosada sadrži žudnju za narativom, za angažovanošću koja jamči pažnju prema svetlu.

Neki drugi biograf bi možda mogao da pronađe u Hobsbaumovoj dosadi vrata ka sveukupnoj ravni komunističkog iskustva. Marksizam je iziskivao da prikaže političku žudnju kao objektivnu formu, da učini ljudsku nameru kauzalnom silom na svetlu. Još od Makijavelija politični ljudi nisu tako snažno promišljali poravnavanje delovanja i mogućnosti,

razdvojenost javnog nastupa i lične želje. Hobsbaumovi život i delo su tipičan slučaj takvih pitanja. Od Evansa, međutim, dobijamo samo dosadu: bezoblično rezimiranje svega što je započeto i ničeg što ne počinje, suprotnost znamenitom životu – u kojem su „javni događaji deo tekstone naših života“, kako je Hobsbaum pisao, a „ne samo puki indikatori“ – kakav je Hobsbaum nameravao da opiše i želeo da vodi.

Na kraju tunela svake marksističke imaginacije leži strah – da je kapitalizam prizvao naizgled tako dostatne sile koje će zaseniti potrebu kapitalista da ga nadgledaju i sposobnost revolucionara da ga potisnu. „U buržoaskom društvu kapital je samostalan i ličan“ tvrdi *Manifest komunističke partije*, „dok je aktivna individua nesamostalna i bezlična.“ Tokom celog života Marks se snažno borio da odagna tu viziju. Kao i Hobsbaum.

Doba revolucije, prvi od četiri Hobsbaumova toma o modernoj istoriji, počinje Francuskom revolucijom i britanskom industrijskom revolucijom, dvema eksplozijama s kraja osamnaestog veka koje su izazvale najveću promenu u ljudskoj istoriji još od antičkog doba. Prema Hobsbaumu, ta „dvostruka revolucija“ najavila je dva različita određenja prema modernosti. U prvom, muškarci i žene su želeli da promene svet putem usklađenog delovanja. U drugom, promena je postojala, ali se dogodila slučajno i posredno, preko izborâ poslovnih ljudi „čiji je jedini zakon bio da kupuju na najjeftinijem tržištu i prodaju bez ograničenja na najskupljem“. To su bile vodeće figure modernosti: političke i ekonomske. Obe su se borile za prevlast, svaka je želela kontrolu zapleta.

Hobsbaum počinje s industrijskom revolucijom, kaže, zato što „bez nje ne možemo da pojmimo bezlični talas istorije s kojim su se rodili istaknutiji ljudi i događaji našeg doba“. Isprva, ekonomska figura uzima vođstvo; kapitalistička industrijalizacija postavlja scenu za političke događaje koji slede. Dok postaje sve snažnija, kapitalizam preti da gurne političke glumce s pozornice i u jednom trenutku deluje da je pobedio. „Bogovi i kraljevi prošlosti su bili bespomoćni pred poslovnim ljudima i parnim motorima sadašnjosti“, piše Hobsbaum. „Trgovci i preduzetnici“, a ne državnici ili generali, „menjaju svet.“

No, od početka nam je Hobsbaum pričao kontrapriču, podrivajući kapitalističku težnju prema narativnoj supremaciji. Industrijski kapitalizam se, podseća nas on, nije rodio iz bezgrešnog začeca; on je bio dete političkih roditelja. Nisu preduzetnička pronicljivost ili izumiteljsko znanje industrijalizovali Britaniju; tehnologija je, najzad, bila naprednija u Francuskoj. U Britaniji je bilo važno državištvo. Putem agresivnog ratovanja s evropskim takmacima i proračunatim izborima u kolonijalnoj administraciji, Britanija je osvojila svetsko tržište za svoju privredu. Svi se slažu da je pamuk bio motor industrijske revolucije, ali je „proširenje lankaširskih tržišta“ postalo „glavno obeležje svetske istorije“, prema Hobsbaumovim rečima, ne zbog herojstva poslovnih ljudi ili genijalnosti mašina. Razlog tome je bila sistematska deindustrijalizacija Indije koju je sprovodio britanski monopol tamo uspostavljen „pomoću rata, revolucija drugih naroda i vlastite imperijalne vladavine“.

Francuska revolucija, s druge strane, bila je najstrašniji iskaz političkog delovanja još otkako je Aristotel proglasio čoveka političkom životinjom. Putem svesnih i usaglašenih akcija, revolucionari su stvarali novi svet. Mada, Hobsbaum navodi spisak socijalnih i ekonomskih uzroka te revolucije, pridajući najveću važnost idejama i intelektualcima, što tvr-

di i za revolucije iz 1848, u sledećem tomu serijala, *Dobu kapitala*. „Snažan konsenzus opštih ideja unutar prilično koherentne društvene grupe dao je revolucionarnom pokretu efektivno jedinstvo“, piše Hobsbaum. Slom monarhije je verovatno bio neminovan, ali upravo je delovanje ideologa „napravilo razliku između pukog kraha starog režima i efektivne i brze zamene novim“.

Upravo taj sukob je Hobsbaum iskoristio da uobličić tok istorije. Dvostruka revolucija bila je početni pucanj koji je poslao maratonce u trku. Prvi su trčali pod barjakom tržišta, poštujući zakone kao da su oni slepe sile prirode; drugi su trčali pod barjakom politike, oblikujući zakone prema razumu i govoru. Smisao nije bio u tome ko će prvi stići do ciljane linije, već ko će ostati na nogama kad se trka završi.

Isprva je buržoazija zgrabila zastavu politike, udruživši snage s radničkom sirotinjom da preobrazi francusku monarhiju u republiku, a potom da odbrani tu republiku od neprijateljskih kontrarevolucionara. „Njeno dostignuće bilo je nadljudsko“, piše Hobsbaum. Čak i pod Napoleonom, buržoazija je bila voljna da koristi političke instrumente rata, prava i državotvornosti kako bi ukinula feudalizam i ispunila atmosferu jonima revolucije. Više od svakog ekonomskog moranja, tvrdi Hobsbaum, revolucija i rat bili su odlučujući faktori u emancipaciji francuskih i delom evropskih seljaka.

Ali to je bio poslednji put da buržoazija odene takav kostim. Nakon 1830, politika i revolucija su dopale pod teret društvenog pitanja – emancipacije radničke klase – zbog čega se buržoazija suzdržala od potezanja političkih poluga u svoje ime, čak i po cenu vlastitih interesa. *Doba kapitala* počinje 1848, s potpuno depolitizovanom buržoazijom. Tamo gde je nekad bacala karte na revoluciju, sad je videla red i stabilnost kao preduslove kapitalističke ekspanzije. Odbacivši „nagrade i opasnosti“ koje nosi *la grande nation*, piše Hobsbaum, buržoazija je poslala politiku „u hibernaciju“.

To je Hobsbaumov sledeći zaokret u zapletu. Ekonomija je omogućila buržoaziji nekoliko prilika da bude velika. Industrijalci su gradili pruge, čistili kanale i polagali telegrafске kablove ispod mora. Ujedinjavali su svet. Ali njihove ambicije imale su jednu manu – za njih su „istorija i zarada bile jedna te ista stvar“. Stvaranje istorije rizikuje propast; ostvarivanje profita to ne trpi. Za Hobsbauma, buržoaska drama je bila „drama napretka“, kojem su, zato što se smatralo da je neminovan, nedostajali elementi neizvesnosti, reverzibilnosti i ironije. Kad je buržoazija postala striktno ekonomski igrač, predstava je postala prava stvar. „Bilo je to njihovo doba“, kaže Hobsbaum za buržoaziju, ali oni nisu bili njegovi protagonisti. Ta titula pripadala je kapitalizmu, reči koja se tek tad polako pojavljivala u upotrebi.

I tako je barjak politike – bilo partija, bilo masovnih štrajkova ili revolucija – preuzela radnička klasa. Stalna tema Hobsbaumovog pisanja, ne samo u te četiri knjige već i u brojnim esejima, jeste fokusiranje na radničku klasu kao političkog igrača, a ne kao sociološko-ekonomsku kategoriju. Upravo mu je tu karakterističan stil – otvaranje snažnom rečenicom koja sadrži generalizovanu tezu, potom sahranjivanje teze ispod stotinu kvalifikacija, a onda vađenje teze iz groba sačinjenog od ograda, tako da izroni kao obnovljena sila – naročito dobro poslužio. Ne samo da mu je omogućio da demonstrira apsolutno vladanje

pravilom i izuzecima, već ga je spasao i neprimerene manije za kontingencijama, fetiša prema sugestivnim detaljima, koji narušava delo mnogih istoričara.

Radnička klasa se rodila, piše Hobsbaum, uprkos svemu što je bilo protiv nje. Nakon što su revolucije 1848. propale, vođe novih proleterskih pokreta bile su u zatvoru, u egzilu ili zaboravljene – ponekad, napominje Hobsbaum, sve troje. Pisati o društvenim revolucijama u decenijama nakon 1848. jeste „kao da pišete o zmijama u Britaniji; one postoje, ali nisu značajan deo faune“. U *Dobu carstva*, trećoj knjizi, koja počinje sa 1875, Hobsbaum skicira, još suverenije, dodatne prepreke za radničku klasu: vrtoglavu heterogenost jezika, vere, etničke pripadnosti, zanimanja, mesta, nacionalnosti i tako dalje. Hobsbaum primećuje da su 1880. velike partije radničke klase „jedva postojale“ – izuzev (evo one ograde) u Nemačkoj. „Do 1906“, piše on, te partije su „toliko uzimane zdravo za gotovo da je neki nemački intelektualac mogao da objavi knjigu na temu 'Zašto nema socijalizma u SAD?'“.

Šta se promenilo? Kao i kod Francuske revolucije, Hobsbaum naglašava ulogu militanata koji su razumeli „primat politike“ – naročito snagu „ideologije koju nosi organizacija“. U decenijama pred Prvi svetski rat, socijalisti pod uticajem Marksa su doneli radnicima u gradovima, selima i gradskim četvrtima nov „jedinstven identitet, 'proleterski'“, zajedno sa sredstvom za delovanje u skladu s tim identitetom – partiju ili sindikat. Iako pojedinačno navodi, kao i kod Francuske revolucije, ekonomsku pozadinu tih napora, Hobsbaum se dobrano trudi da naglasi političku prožetost ekonomije. Tokom tog perioda država je sve više organizovala tržište i radna mesta, stvarajući integrisane privredne grane koje su omogućile radničko delovanje na nacionalnom nivou.

Borba između kapitalizma i socijalizma nikad nije bila pitanje načina organizacije privrednog života; ona je predstavljala pitanje da li će život organizovati privreda. Podnaslov Marksovog *Kapitala* je „Kritika“ – ne „Obrana“ ili „Teorija“ – „političke ekonomije“. Prema Hobsbaumovim rečima, Marksizam je povlačio sa sobom „razmatranja... delovanja, volje i odlučivanja“; on je bio „dokumentovanje izborâ“, a ne traktat o neizbežnostima. Drugim rečima, savremena povest je bila pripovest zbog pokušaja muškaraca i žena da podrede ekonomiju politici.

Da li je taj pokušaj uspeo? Deluje da je odgovor, za Hobsbauma, ne. Drevni narodi su verovali da se ekonomija nalazi u domaćinstvu, koje je mesto proizvodnje, kao i na tržišnici, gde su domaćinstva razmenjivala viškove. Iza toga je počivao javni život državnog uređenja; politika je počinjala tamo gde se ekonomija završavala. Ali u modernom svetu, objavio je Hobsbaum u *Maršalskim predavanjima*, „istorija i ekonomija su se razvile zajedno“. Svaki opis političkog delovanja morao je da se suoči s činjenicom da je ekonomija sad medijum političke akcije. Kapitalizam nije bio temelj političke nadgradnje, kako se to često predstavlja u udžbeničkim opisima marksizma; on je bio politika sam po sebi.

Taj uvid pružio je Hobsbaumu fascinantnu istorijsku viziju, kao kad je primetio, uzgred, kako je političke ritmove neindustrijskog sveta, uslovljene oskudicom ili obiljem žetvenog ciklusa, ubrzao industrijski svet svojom ekspanzijom i rasturanjem poslovnog ciklusa. Ili kad je primetio, u *Izmišljanju tradicije*, kako se javni prostor menja usled reakcije na masovnu politiku kapitalističkog sporenja: tamo gde su prostore nekad ukrašavali barokni deta-

lji koji prikazuju sjaj permanentnosti starog sveta, novi prostori su bili ogoljeni, bez ikakvog ukrasa, puštajući pažnju da se usredsredi na „pokret samih igrača“ – prvenstveno, radničke klase – dok marširaju preko trga.

Politički, taj uvid je bio izvor frustracije i očaja. Ma koliko se Hobsbaum nadao da će pokrenuti politizovanog radnika ka vrhu ekonomske planine, ta planina se ispostavila kao neosvojiva, kao što će događaji s kraja dvadesetog veka pokazati. „Radikali i socijalisti više ne znaju“, rekao je, krajem devetsto sedamdesetih, „kako da pređu iz starog u novo“. Kad se građevina komunizma po sovjetskom modelu i zapadnjačke socijalne demokratije srušila – što je jedna od velikih tema njegovog četvrtog i poslednjeg toma *Doba ekstrema* – s njom nije propao radnik već politički igrač. Tržišno društvo koje je izniklo iz tih ruševina nije bilo dodatak vladavini demokratije već njena zamena. Jer ono „poriče potrebu za *političkim* odlukama“, piše Hobsbaum 2001. Tržišno društvo je alternativa bilo kojoj vrsti politike, kaže on. Maraton je bio završen; ekonomija je pobedila.

Nakon 1956, kad je Sovjetski Savez upao u Mađarsku i Nikita Hruščov otkrio Staljinove zločine, mnoge Hobsbaumove kolege istoričari su napustili Komunističku partiju. Hobsbaum je ostao. Godinama su ga pitali zašto.

Pitanje je bilo pogrešno, delom zato što je pretpostavljalo kateksis koji nikad nije postojao. U poglavlju svojih memoara pod naslovom „Kad sam bio komunista“, Hobsbaum opisuje život „potpunog emocionalnog identifikovanja“ i „sveopšte posvećenosti“ koji partija traži. Za pisca tako empirijski oblikovanog uma, međutim, upadljivo je da Hobsbaum nikad ne citira nijedan primer vlastite posvećenosti i identifikovanja te vrste. Od početka, njegovo članstvo je podrazumevalo duge trenutke distanciranja i neslaganja. Kao što Evans ističe, Hobsbaum je mislio da je nacističko-sovjetski sporazum o nenapadanju, podržan od partije, bio loša ideja, a odbio je i da se složi sa stavom partije u pogledu Tita, koji je raskrstio sa Staljinom. Kad je partija poslala pisma Hobsbaumu u kojima mu je nalagala da promeni pesmu, on ih je bacio u đubre. U Sjedinjenim Državama, kako to jasno piše Ričard Rajt u *Bogu koji je omanuo (The God That Failed)*, snaga zahteva partije uzrokovala je traumatičan raskid s njom. U Britaniji, navodi Hobsbaum u memoarima, partija nas „nije terala da radimo ništa dramatično“. Ulazak, izlazak, sve je bilo isto.

Ali je pitanje zašto je Hobsbaum ostao u partiji bilo pogrešno iz drugog razloga – često je pretpostavljalo da Hobsbaum veruje u utopiju po svaku cenu. Da li je Hobsbaum zaista zamišljao, pitao ga je pisac Majkl Ignjatijef u intervjuu 1994, da bi „petnaest ili dvadeset miliona žrtava možda bilo opravdano da je svetla budućnost zaista stvorena?“

Hobsbaum je rekao da bi, što mu je donelo beskrajne nevolje. Ali vredi razmotriti njegov pun odgovor. Kako je Hobsbaum podsetio Ignjatijefa, pitanje komunizma se pojavilo u vreme kad su „masovno ubijanje i masovne patnje bili apsolutno univerzalni“. Milioni su ubijeni u imperijalnim masakrima, Jermenskom genocidu i Prvom svetskom ratu; potom je umarširao fašizam i patnje su se uvećale. Svaka osoba se sad suočavala s izborom. Gledati kako muke postaju sve gore, rekao je Hobsbaum u jednom drugom intervjuu, ili rizikovati i boriti se za „novi svet... koji će se roditi iz krvi, suza i užasa“. Krenuti putem na kojem se nasilje možda može posmatrati kao sredstvo, a ne kao kraj; preduzeti akcije koje će

dovesti narativ do smisla, a ne do kraja. To je komunizam nudio: „Bilo je, ili to ili ništa.“ Kako se ispostavilo, komunista je dobio i jedno i drugo – i to i ništa.

Ali ono što komunista nije mogao da uradi u životu, istoričar može na stranici. U dva veka modernog sveta, Hobsbaum je prikazao dramatičan raspon koji nijedan istoričar otad nije uspeo da opiše. „Istorija nam je potrebna“, napisao je Niče, „ali u mnogo drugačijem obliku od izanđalih danguba u bašti znanja.“ Hobsbaum nam je dao tu istoriju. Niče se nadao da će ona možda poslužiti svrsi „života i delovanja“, ali za Hobsbauma je ona bila suprotno – sublimacija političkih impulsa izvitoperenih u životu i neispunjenih kroz delovanje. Njegovi porazi su mu omogućili da vidi kako su se muškarci i žene borili da stvore smislen život u istoriji, i od nje.

Trijumf nije bio samo Hobsbaumov. Prešavši s politike na papir, pomogao mu je upravo medijum samog marksizma, čijim osnovnim tekstovima dugujemo neke od najizuzetnijih likova savremene književnosti, od „bauka nad Evropom“, preko vaskrslih Rimljana u „Osamnaestom brimeru“ do „našeg prijatelja Bogataša“ iz *Kapitala*. Sposobnost Marksa da pronađe ljudsku dramu u bezličnom – „u konceptu kapitala“, kako je napisao u delu *Grundrisse*, uvek „postoji kapitalista“ – podseća nas na ono što je Hobsbaum, u očaju, zaboravio. Čak i kad deluje da su strukture sve zaklonile, mogu se videti siluete ljudskog obličja kako prelaze preko pozornice i uobličavaju i razobličavaju svoju sudbinu.

(S engleskog preveo **Igor Cvijanović**)